

Bohuslav Litera

OD STALINA KE GORBAČOVVI

Mezinárodní postavení a politika
komunistické supervelmoci 1945-1991

edice **bod**

Bohuslav Litera

OD STALINA KE GORBAČOVVI

**Mezinárodní postavení a politika
komunistické supervelmoci 1945-1991**

DOKOŘÁN

Recenzovali
PhDr. Petr Prokš, CSc.
PhDr. Petr Novák, Ph.D.

Bohuslav Litera
Od Stalina ke Gorbačovovi
Mezinárodní postavení a politika
komunistické supervelmoci 1945–1991

© Bohuslav Litera, 2019
Illustrations © archiv autora, 2019

Všechna práva vyhrazena. Žádná část této publikace nesmí být rozmnožována a rozšiřována jakýmkoli způsobem bez předchozího písemného svolení nakladatele.

Druhé vydání (první elektronické).
Odpovědný redaktor Marek Pečenka.
Recenzovali PhDr. Petr Prokš, CSc., PhDr. Petr Novák, Ph.D.
Fotografie archiv autora.
Obálka, grafická úprava a sazba Tomáš Zeman.
Konverze do elektronické podoby Michal Puhač.
Vydalo v roce 2019 nakladatelství Dokořán, s. r. o.,
Holečkova 9, Praha 5,
dokoran@dokoran.cz, <http://www.dokoran.cz>
jako svou 1012. publikaci (312. elektronická).

ISBN 978-80-7363-958-7

*Ted', když jsme se naučili létat v povětrí jako ptáci a potápět se jako ryby,
zbývá už jen jediné – naučit se žít na zemi jako lidé.*

George B. Shaw

Nenalhávej si minulost podle potřeby.

Leonardo da Vinci

Pověra náleží k těm nejmocnějším silám na světě.

Hercule Poirot

Věnováno kolegyním a kolegům bývalého
Ústavu dějin střední a východní Evropy AV ČR
a Institutu mezinárodních studií FSV UK.

Obsah

Úvod	9
1. Ke studené válce a rozdělení světa (1945-1948)	19
Nová podoba světa	19
Změny paradigmat	26
Problémy s reparacemi a kontrolou Japonska	35
Moskva mění střední a jihovýchodní Evropu	43
Specifická cesta k socialismu v zemích střední a východní Evropy, sovětizace	49
Problém Středního východu: Íránská krize	52
Stalinův projev a „dlouhé telegramy“	56
Zostřování vztahů, železná opona v Evropě	67
Definitivní rozkol	70
2. Globalizace studené války	
Proměna na horkou (1948-1953)	87
Německý problém.	87
Roztržka s Jugoslávií	94
„Utužování jednoty“ zemí sovětského bloku.	99
„Kosmopolité“ a „nacionalisté“, politické kampaně a politické procesy	106
Korejské dobrodružství a jeho důsledky	110
Poslední měsíce Stalinovy éry.	120
3. Éra N. S. Chruščova Doba změn a nejistot (1953-1964)	123
Po Stalinovi, střet o koncepci sovětské politiky.	123
Chruščovova koncepce postalinské politiky a její formování.	130
XX. sjezd KSSS a jeho důsledky	142
Konsolidace Chruščovova režimu	151
„Zlatý věk“ chruščevismu	156
Berlínská krize 1958-1959.	162
Kennedy a Chruščov a berlínská zeď	170

Roztržka s Čínou	173
Kubánská raketová krize, Chruščovův pád	179
4. Supervelmoc na cestě od „jasných zítřků“ ke krizi. Dvě desetiletí vlády L. I. Brežněva (1964–1982/85)	189
Problémy s ovládáním zemí bloku ve druhé polovině 60. let	189
Neúspěšný pokus Moskvy o opětovné posílení integrace bloku	191
Pražské jaro 1968 z pohledu Sovětského svazu	199
Moskva a „nesocialistický“ svět ve druhé polovině 60. let.	214
70. léta ve znamení politiky détente	223
Labutí píseň détente	237
Konec détente	247
Détente a sovětský blok	252
Polská krize a země sovětského bloku	272
Raketová krize Východ-Západ; krize v sovětském bloku	276
5. Začátek konce Gorbačovova revoluce v zahraniční politice (1985–1991)	287
Ke změnám sovětsko-amerických vztahů	295
Moskva a sjednocení Německa	303
K revolucím v zemích bloku	309
Závěr	325
Poznámky	333
Summary	385
Výběr pramenů a literatury	389
Seznam zkratk	398
Jmenný rejstřík	401

Úvod

Mezinárodní vztahy po druhé světové válce komplikovaně určovaly vztahy dvou velmocí, Spojených států a Sovětského svazu, které v zásadě definovaly hranice, v jejichž rámci se mezinárodní vztahy odehrávaly. V mezních oblastech ovšem docházelo i k častým horkým válkám, které zčásti vyprovokovali jejich spojenci či satelité, a supervelmoci je využívaly k nepřímému oslabení druhé strany. V následujícím textu se pokusíme nastítnit zahraniční politiku jednoho z hlavních protagonistů studené války – Sovětského svazu. Unikátní povaha sovětského politického systému vedla k tomu, že v konečné distanci to byl generální tajemník ÚV KSSS, který byl tou osobou, jež určovala hlavní politickou linii a často i jednotlivé kroky sovětské zahraniční politiky. Ta byla proto velmi silně personifikována a odtud se odvíjí také periodizace studie.

Vzhledem k začlenění Československa do sovětského bloku, věnujeme zvýšenou pozornost vztahům Moskvy k jejím satelitům. Nepůjde nám o hlubokomyslné úvahy a rozbor, ani o moralistní zásadní hodnocení. To platí zvláště o zlomových událostech a okamžicích, které prakticky nemohou být hodnoceny zcela objektivně. Vždy se do nich promítají dnešní hodnocení, politické či další preference autora/autorů.

Pokusíme se osvětlit některé ze skrytějších zdrojů studené války, kde zastáváme názor, že stěží mohla být odvrácena, i kdyby obě strany vedly jednání. Na to byly jejich rozdíly příliš velké a ambice Spojených států přílišné a navíc narážely na Stalinovy plány. Po vyhlášení Trumanovy doktríny, Marshallova plánu a zformování Kominformy již nebylo cesty zpět.

Tato práce vznikla na půdě Institutu mezinárodních studií Fakulty sociálních věd UK, která však není nijak odpovědná za jakoukoliv formulaci.

Základní teoretickou inspirací je neorealismus, jehož autoři říkají, že píší o takovém světě, jaký ve skutečnosti je, nikoli o světě, jaký by chtěli mít. Neorealismus v mezinárodních vztazích spočívá

na třech hlavních myšlenkových konstrukcích, kterými jsou *grupismus*, *egoismus* a *power-centrismus*.¹ První z těchto pojmů, *grupismus*, vyjadřuje skutečnost, že lidé se sdružují do národních států a státy pak vytvářejí koalice. Jejich základem je vzájemná soudržnost, díky které se členské státy koalic cítí být bezpečné. Ale odvrácenou stranou této soudržnosti se může stát to, že nečlenové koalice se mohou cítit znevýhodnění nebo dokonce ohroženi, a tak může vzniknout potenciál pro střety zájmů nebo dokonce pro války.

Egoismus znamená, že každý stát a stejně tak každá aliance či koalice usiluje především o prosazení svých zájmů, a právě to se může stát dalším spouštěčem střetu zájmů nebo i válek. A konečně *power-centrismus* je pojmenování pro skutečnost, že každý stát či aliance usiluje o maximalizaci své moci a v důsledku toho trvale narůstají nerovnoměrnosti v rozdělení moci a vlivu na celosvětové úrovni, což se pak stává třetím zdrojem střetu zájmů nebo i válek.

Jedním z nejvýznamnějších neorealistů byl francouzský sociolog Raymond Aron, který zdůrazňoval, že životním zájmem každého státu je přežití, a to většinu států vede k expanzi, jejímž cílem je ovládnutí *území* jiných států, jejich lidských a surovinových zdrojů a v návaznosti na to pak i prosazení své vlastní ideologie. Pokud jde o expanzi, moderní historie zná množství variant, způsobů a jejich podob. K největším náležely napoleonské války na počátku 19. století a zejména pak expanze revizionistických zemí v čele s hitlerovským Německem před 2. světovou válkou a za ní.

Po skončení 2. světové války přišly ale dvě zcela rozdílné doby rozsáhlé expanze. Na jedné straně to byla expanze USA do západní Evropy, která se uskutečnila na základě žádosti tamních politiků, a tak měla podobu expanze na pozvání „by invitation“. Jinou podobu měla expanze SSSR, který díky vítězství v této válce posunul svoje hranice na západ, vytvořil si rozsáhlé nárazníkové pásmo, které rychle přeměnil ve výlučnou sféru svého vlivu, v sovětský blok. Státy střední a východní Evropy přetvořil ve své satelity, vnutil jim nejen své ekonomické zájmy, ale také svoji ideologii, politické zřízení a i jejich kulturní směřování orientoval nově výhradně na Sovětský svaz. Jestliže hlavním nástrojem poválečné expanze USA byla tzv. měkká síla („soft power“), pak

SSSR se naproti tomu musel spoléhat téměř výlučně na „hard power“, tj. na nevybíravý nátlak.

Významným neorealistickým autorem je Stephen Walt.² Ten zdůrazňuje, že hrozby působí ve třech směrech. První z nich jsou agregátní schopnosti vyjadřující ekonomickou a vojenskou sílu. Dále je to geografie, která napovídá, zda je hrozba blízká nebo vzdálená – a z toho pak je možné odvozovat, zda se jedná o hrozbu naléhavou nebo spíše latentní. A konečně třetím směrem je vnímání závažnosti a stupně nebezpečnosti dané hrozby. Pokud některý stát silně působí ve všech třech směrech, pak jej ostatní státy vnímají jako hrozbu a začnou vůči němu ve svých zahraničních politikách uplatňovat vyvažovací strategie. Právě ve vymezení hlavních směrů působení hrozeb v rámci mezinárodních bezpečnostních vztahů a v důrazu na reaktivní vyvažovací strategii států spočívá zásadní Waltův přínos pro další rozvoj realistického myšlenkového proudu.

Na Stephena Walta navazuje další významný neorealista, John Mearsheimer. Ten teorii mezinárodních bezpečnostních vztahů významně obohatil především důkladným vysvětlením rozdílu mezi ofenzivním a defenzivním realismem. První z těchto dvou myšlenkových proudů klade důraz především na hegemonii, ve které vidí záruky stability a míru. Nedílně s tím věnuje velkou pozornost expanzi silných států a v neposlední řadě se zaměřuje na úlohu ofenzivních zbraní a tomu odpovídajících strategií. Druhý proud se podle Mearsheimera vyznačuje optimističtějším náhledem na mezinárodní bezpečnostní vztahy. Zdůrazňuje totiž, že i silné státy si jsou vědomy, že přílišný nárůst jejich síly, dlouhodobá hegemonie a případná expanze by vyvolaly aktivní odpor jiných států, a proto upřednostňují zachování statu quo před jeho výraznými změnami. Nedílně s tím se defenzivní realisté soustřeďují na význam defenzivních strategií, a zejména pak na úlohu kontroly zbrojení.

Dodnes neexistuje kniha, která by podávala systematický přehled historiografie sovětské zahraniční politiky, ostatně i důkladnější práce v tomto směru citelně absentují a rozhodně není účelem této práce uvedenou mezeru zaplnit. Už proto, že by to zajímalo silně omezený okruh čtenářů. Nicméně přehled nových ruských

pohledů na studenou válku a hlavně na její konec, tak jak byly prezentovány koncem října 2016 na konferenci Institutu všeobecnější historie RAV, byl publikován.³

Uvedme jen stručný přehled literatury k problematice, která není zdaleka úplná, je však víceméně dostupná. Základní práce ohledně studené války s důrazem na ty, které byly vydané česky, přináší studie Lenky Klokočkové.⁴

Od 90. let se v Rusku, částečně ve spolupráci se zahraničními partnery, rozeběhlo vydávání edic dokumentů a materiálů k dějinám Sovětského svazu. Většina z dosud vydaných děl se sice vztahuje k meziválečnému období, postupně jsou však publikovány dokumenty z poválečné doby. Pozornost se zde zprvu soustřeďovala na „zajímavé“ klíčové body a události, avšak tento proces postupně přerostl ve snahu o dokumentační postižení jevů (mocenský boj, proces rehabilitace, názorová hladina obyvatelstva aj.). Vydávání edic dokumentů se současně posunulo od období pozdního stalinismu k řadě edic pokrývajících chruščovovskou éru a v souvislosti s glasností i dobu Gorbačovovu. Výrazný hiát tak stále zůstává pro období Brežněva. Otázka vnějších konfliktů tohoto období je sice již relativně objasněna, avšak vnitřní evoluce systému, komunistické strany a dalších aspektů země zůstává pro nedostatek pramenné základny „utajena“. Přes velké úsilí při vydávání dokumentů k poválečné historii Sovětského svazu, je však z časového i problémového hlediska pokryta zatím jen malá část mimořádně široké a bohaté materie.

Značnou aktivitu v publikování dokumentů projevuje fond „Demokratija“, nakladatelství Rosspen, Mosgorarchiv, Yale University Press, vydávající ve spolupráci s ruskými partnery řadu „Annales of Communism“ (jež ovšem ustrnula), ale také řada dalších institucí. Množství jednotlivých dokumentů, či materiálů k úzce vyhraněné problematice, bylo publikováno v časopisech jako *Rossijskaja istorija*, *Novaja i novejšaja istorija*, *Voprosy istorii*, *Vojenno-istoričeskij žurnal*, či specializované časopisy *Istočnik* a *Istoričeskij archiv*.

Z publikací dokumentů, které mají chronologicky širší záběr, jsou cenné práce přinášející základní dokumenty a informace věnována sovětským tajným službám od Čeky po KGB,⁵ Gulagu a osudům rodin a dětí žijících v táborech.⁶ K dalším náleží unikátní

komplet dokumentů spojených s ekologickou problematikou⁷ a práce přinášející základní informace o dokumentech ze sovětských archivů k „protisovětským činnostem“ od smrti Stalina do konce existence Sovětského svazu.⁸

Jistým východiskem ke zkoumání poválečného Sovětského svazu je práce „Sovetskaja povsedněvnost' i masovoje soznanije“, která poskytuje základní dokumentární pohled na mentalitu sovětského lidu, armády, situaci národního hospodářství, na sociální sféru a na další faktory, které determinovaly poválečný SSSR.⁹ Volně na ni navazuje edice, jež „průřezově“ přináší nové dokumenty k poválečnému životu, včetně zcela nových materiálů k vývoji sovětské ekonomiky a sociální sféry.¹⁰ Obrovské množství organizačních změn a především pozadí mocenského boje v Kremlu ukazuje práce „Politbjuro CK VKP (b) i sovet ministrov“¹¹ a edice postihující důležité vztahy mezi Kremlem a regionálními orgány komunistické strany, ale také deník J. Dimitrova.¹² Specifický vztah pozdního stalinismu vůči sovětským židům, resp. jejich organizaci vytvořené za druhé světové války, který zasahuje do dalších sfér, pomáhá osvětlit práce publikovaná v řadě *Annals of Communism*.¹³ Jednomu z nejdůležitějších projektů Sovětského svazu období pozdního stalinismu, sovětskému jadernému programu, je pro léta 1945–1949 věnován druhý dvousvazkový díl rozsáhlejší edice, jež by třetím svazkem měla pokrýt období až do roku 1953.¹⁴

Pro chuščovovské období byla v roce 2003 prvním svazkem zahájena třídílná edice dokumentů z jednání tehdejšího prezidia ÚV KSSS.¹⁵ Nejdůležitější fáze mocenských bojů tohoto období do roku 1957, tj. odstranění Beriji v roce 1953, pokus stalinistů o sesazení Chruščova v roce 1957, jsou postiženy v samostatných edicích dokumentů, stejně jako odstranění příliš nezávislého ministra obrany Žukova.¹⁶

Podstatným rysem chuščovovského období byl složitý proces rehabilitace obětí stalinismu, kterému je věnována třídílná edice dokumentů „Reabilitacija: kak eto bylo“, která časově postihuje celý proces až do 80. let.¹⁷ Příprava a širší okolnosti spojené s Chruščovovým projevem o kultu osobnosti na XX. sjezdu KSSS pak byla předmětem samostatné edice dokumentů.¹⁸

Vydávání dokumentů z ruských archivů se zaměřilo také na práce týkající se činnosti ideologických komisí jeho éry a specifickému vztahu ke kultuře, i když i zde se jedná spíše zatím jen o zveřejnění některých důležitých dokumentů či jen o základní informaci o jejich obsahu.¹⁹ Brežněvovského období se týkají jen výše zmíněné edice, které postihují delší časová období, speciální edice pro něj zatím kromě publikování jednotlivých dokumentů nebyly vydány. Pro následné gorbačovské je k dispozici množství materiálů umístěných na internetu, publikovaných časopisecky i knižně.²⁰

Relativně velkou pozornost věnují ruští historici vydávání dokumentů k zahraniční politice poválečného Sovětského svazu a dvoustranným vztahům s řadou států. Chybí však edice, která by osvětlovala formulování sovětské zahraniční politiky, její cíle a úkoly. Pro chruščovovské období je však k dispozici práce M. Reimana a P. Luňáka, která na základě československých archivních materiálů ukazuje sovětské zahraničněpolitické myšlení i jeho konkrétní kroky.²¹ Velkou pozornost věnovali ruští badatelé sovětské politice ve střední a východní Evropě a procesu vytváření sovětského bloku, ke kterému již existují dvě edice.²² Publikování další práce dává alespoň základní představu o důležité části dokumentární základny pro vztahy mezi KSSS a ostatními komunistickými stranami na počátku chruščovovské éry.²³ Ze vztahů Moskvy k jednotlivým zemím jsou k dispozici edice k sovětské politice k Rumunsku z období těsně po druhé světové válce,²⁴ k Československu a Polsku a maďarské revoluci 1956.²⁵ Z edic k neuralgickým bodům vztahů Moskvy s jejich satelity, konkrétně s Československem v roce 1968, musíme uvést edici „Pražskaja vesna“ i mezdunarodnyj krizis 1968 goda.²⁶

Z dokumentárního pokrytí vztahů Ruska a Sovětského svazu k jednotlivým státům dospěla nejdále zatím šestisvazková řada ke vztahům se Spojenými státy, která začíná rokem 1900. Dospěla k dílu, jenž je věnován kritickému poválečnému období.²⁷ Rozpracována je edice k sovětské politice ve vztahu k německé otázce do roku 1949.²⁸ K ní se vztahují také dvě další edice.²⁹ Práce k dvoustranným vztahům SSSR se sousedními státy doplňuje edice ke vztahům s Norskem.³⁰ Vzhledem k významu, jaký hrál v zahraniční politice Moskvy Střední východ, jsou přínosné

edice postihující celkově sovětskou politiku k oblasti a vůči Izraeli, i když zahrnují jen část sovětských decizních orgánů.³¹ Vůči Čínské lidové republice existují pak dvě specifické práce.³² Opo-
menout není možné ani edici dokumentů Informbyra z jeho prv-
ních neaktivnějších let činnosti.³³

Při studiu sovětské zahraniční politiky je nutné brát v úvahu
současně národní edice dokumentů k jejich zahraniční politice.
Jedná se např. o „Foreign Relations of the United States“, brit-
skou edici „Documents of British Policy Overseas“, či francouz-
skou „Documents diplomatique français“ a další národní řady.
Velké množství dokumentů k nejrůznějším aspektům sovětské
zahraniční politiky, včetně mezinárodních krizí, ale také k politi-
ce ostatních komunistických zemí, a na ně navazujících studií při-
náší stále mohutnější, ale dosti nedoceněný „Bulletin“ Cold War
International History Project³⁴ a jeho jednotlivé studie publikova-
né v radě Working Papers, jejichž počet se blíží sedmi desítkám.

Zahraniční politika Sovětského svazu v poválečném období
se vzhledem k povaze vztahů Východ-Západ a obecně význa-
mu SSSR na zahraničněpolitickém poli, těšila a těší mimořádné-
mu zájmu odborníků. Sovětská zahraniční politika je zkoumána
v rámci výzkumu studené války, jenž dnes obsahuje již obrovské
množství literatury, což ale výrazně překračuje rámec našeho pře-
hledu. Tuto produkci uvádíme pouze tehdy, jestliže se vztahuje
přímo k zahraniční politice SSSR.

Práci k hlavním problémovým okruhům sovětské poválečné
zahraniční politiky, k jejím základním charakteristikám, percep-
cím některých jevů a celkových přehledných prací i jednotlivých
období již existuje poměrně značné množství, zvláště z 90. let,
i když dosud však chybí její kvalitní syntetické zpracování.³⁵
Z hlediska sovětského vztahu vůči satelitním zemím ve střední
a východní Evropě a satelitům na celém světě hrála od konce
60. let minulého století důležitou roli tzv. Brežněvova doktrína
jako jeden z doktrinálních základů sovětské zahraniční politiky,
včetně použití vojenských intervencí.³⁶ Dopad závěrů helsinské
konference, resp. problematiky dodržování lidských práv, na So-
větský svaz a země sovětského bloku je v nejnovější historiografii
zkoumán také jen sporadicky.³⁷

Velkou pozornost věnovali odborníci studiu studené války, resp. vývoji sovětské politiky především v období vznikající studené války a jejích fázích. Pro ně částečné otevření ruských archivů a publikování řady zcela nových dokumentů otevřelo kvalitativně nové možnosti výzkumu.³⁸

Závěru studené války je, kromě bohaté literatury týkající se zásadních změn sovětské zahraniční politiky za Gorbačovovy éry, věnována jen minimální pozornost.³⁹ Relativně značná pozornost je v souvislosti s dostupností nových archivních materiálů věnována klíčovým krizím studené války: od íránské krize, jež sehrála dosud patrně nedoceněnou roli v prvních etapách studené války,⁴⁰ přes nově otevřenou problematiku sovětského odmítnutí Marshallova plánu.⁴¹ Zvýšenou pozornost věnovali historikové však především korejské válce, podílu a účasti Sovětského svazu a neoddelitelně také Číny na jejím rozpoutání a průběhu.⁴² Berlínská krize roku 1958 a především 1961, je studována v rámci literatury týkající se sovětské politiky vůči Německu, separátně pak především německými odborníky.⁴³ Velkou pozornost věnovala světová, především ruská a americká historiografie patrně největší krizi 20. století, kubánské raketové, či Karibské krizi, která mohla přerůst v jadernou, a tudíž poslední válku lidstva. Výzkum nejruznějších aspektů stimulovala již Gorbačovova perestrojka a následně zveřejnění množství nejen sovětských, ale také amerických dokumentů.⁴⁴

Zpracování dalších, menších, krizí studené války, krizí především z hlediska vlastního Sovětského svazu, mj. sovětsko-čínské roztržky, intervence v Československu 1968, jeho aktivistické politiky v Africe a dalších oblastech světa v 70. letech jsou zahrnuty z velké části do literatury o širším záběru. Téměř nezpracovaná zůstává také sovětská nepřímá angažovanost v dlouhé vietnamské válce.⁴⁵ Výjimku tvoří sovětská intervence v Afghánistánu a sovětsko-afghánská válka v 80. letech, která sehrála důležitou roli v tzv. druhé studené válce a jejíž důsledky byly pro Sovětský svaz devastující.⁴⁶

Zdá se, že ani ruská ani světová historiografie se od 90. let až na výjimky nezabývá problematikou, která stála v pozornosti Sovětského svazu a která tolik ovlivnila země střední a východní Evropy,

totiž problematikou sovětského bloku jako takového, sovětskou blokovou politikou a jejím vývojem. Mezi výjimky náleží první dva svazky ruské třídílné práce „Centralno vostočnaja Jevropa vo vtoroj polovine XX veka, práce věnovaná sovětizaci východní Evropy do roku 1953 a práce J. Wannera, M. Hausleitnerové a G. R. Chafeze věnované vztahům Moskvy k sovětskému bloku v období Brežněva a Gorbačova.⁴⁷ Náleží sem také již zmíněné práce analyzující tzv. Brežněvovu doktrínu.⁴⁸ Prakticky zcela chybějí práce věnované Radě vzájemné hospodářské pomoci a především vojensko-politickému bloku zemí sovětského bloku, jehož prostřednictvím Sovětský svaz výrazně realizoval svoji blokovou politiku – Varšavské smlouvě.

Poměrně slabě a navíc silně výběrově je také zastoupena literatura věnovaná vztahům Sovětského svazu vůči jednotlivým zemím bloku, která je podrobněji uvedena v jednotlivých „národních“ přehledech literatury. Sledována byla sovětská politika v Rumunsku v prvních poválečných letech,⁴⁹ sovětská intervence v Polsku a Maďarsku v roce 1956.⁵⁰ Výjimku tvoří dvě rozsáhlá témata: sovětská politika vůči Německé demokratické republice, která organicky přerůstá v sovětskou politiku vůči Německu a v německé otázce, i když historiografie se soustřeďuje především na první poválečné desetiletí a pak na Gorbačovovu éru, která skončila revolucí v NDR a sjednocením Německa.⁵¹ Druhou je rozsáhlá problematika sovětsko-čínské roztržky, resp. celých sovětsko-čínských poválečných vztahů, tedy od vzniku spojenectví, přes roztržku k normalizaci vztahů, i když pozornost badatelů se omezuje především na prvá dvě období.⁵²

Vztahy se Spojenými státy jsou z valné části součástí historiografie studené války, nicméně řada titulů se soustřeďuje specificky na tyto vztahy jak v přehledech, tak v jednotlivých obdobích či uzlových bodech.⁵³ Vztahy Moskvy s ostatními západními státy, Vekou Británií, Francií, Itálií a dalšími, jsou „pokryty“ historiografií od začátku 90. let nesrovnatelně slaběji, pokud vůbec.⁵⁴ Vzhledem k významu sovětské politiky v zemích tzv. třetího světa se ukazuje, že i tato oblast je v posledních patnácti letech relativně na okraji pozornosti výzkumu.⁵⁵ Výjimku tvoří jen několik klíčových regionů: Střední východ a země tohoto prostoru,⁵⁶ dále

pro SSSR významné vztahy s Indií a jižní Así⁵⁷ a především vztahy mezi Sovětským svazem a Japonskem.⁵⁸ Sporadicky je studována také sovětská politika v Latinské Americe a subsaharské Africe.⁵⁹

1. Ke studené válce a rozdělení světa (1945-1948)

NOVÁ PODOBA SVĚTA

Druhá světová válka v řadě ohledů zcela radikálně změnila vztahy a poměr sil na celém světě. Z jeho mapy zmizelo několik dřívějších mocností, států Osy: Německo, Japonsko a Itálie, které se nyní staly pouhými objekty mezinárodní politiky a jejichž vnitřní správu zajišťovaly příslušné spojenecké okupační mocnosti, i když ty posléze správu na nejnižších úrovních svěřovaly místním orgánům. Do stejné role se také dostala řada válečných spojenců Německa, od Finska na severu po Bulharsko.

Válka však především mimořádně výrazně změnila poměr sil mezi vítěznými státy v ekonomické a finanční rovině. Více než polovinu světového hrubého domácího produktu po válce generovala jediná země – Spojené státy americké.¹ Začátek války definitivně ukončil téměř desetiletí hospodářské recese a stagnace od Velké hospodářské krize z přelomu 20. a 30. let. Vyvolal obrovskou poptávku po vojenské výzbroji a výstroji a dalších komoditách nejen ze strany Velké Británie či Francie a řady dalších zemí, ale také v samotných Spojených státech, které začínaly zásadně rozšiřovat své ozbrojené síly. Průmyslová výroba USA se proto mohla jen mezi lety 1937-1943 více než zdvojnásobit, ale rostla také produkce zemědělství. Z celkového rozmachu hmotných a finančních potřeb Spojenců těžila finanční sféra. Průmyslový vzestup a výstavba armády způsobily, že nejenže zmizela předválečná asi 15% nezaměstnanost, ale nastal i dokonce i jistý nedostatek pracovní síly, který zacelila až rostoucí zaměstnanost žen.²

Na mimořádně prudkém růstu produkce se podepsaly nejen obrovské válečné požadavky, ale umožnil ho realizovat nový přírůstek amerického státu. Americká vláda nechala postavit celé nové výrobní podniky (plných asi 75 %). Ty pak pronajala americkým soukromým společnostem a posléze jim je umožnila levně koupit.

Američtí podnikatelé, kteří přešli do administrativy, v níž pracovali jako „dolar-a-year-men“, tj. za čistě symbolickou odměnu, získali velké pravomoci. Americké společnosti s aktivní podporou administrativy, včetně prezidenta Franklina D. Roosevelta, pronikaly do oblastí, které byly před válkou doménou jiných, zvláště britských společností. Roosevelt se osobně (mj. za rozhovorů se saúdskoarabským králem Saúdem na palubě křižníku Quincy 14 února 1945) zasadil o to, aby britské pozice v těžbě ropy v Saúdské Arábii převzaly americké společnosti. A obdobně tomu bylo i jinde.³

Spojené státy začaly po válce sice urychleně demobilizovat armádu, udržely si však silné válečné námořnictvo a letectvo, a především si až do roku 1949 udržely jaderný monopol. Americká ekonomika však musela čelit velkému problému, totiž riziku – přechodu od hypertrofované, silně předimenzované válečné ekonomiky na mírové podmínky. Existovalo velké riziko prudkého a výrazného snížení produkce ekonomiky a po návratu demobilizovaných vojáků i prudký vzestup nezaměstnanosti. Nedalo se však očekávat, že by vnitřní americký trh byl schopen absorbovat produkci tak silného hospodářství, a proto měly průmyslové a obchodní kruhy eminentní zájem na udržení vývozu jako jisté náhrady za válečnou výrobu a Lend-Leas či program OSN UNRRA.⁴

Nový americký ministr financí Fred Vinson proto již 7. července 1945 upozorňoval: „Náš program udržení vysoké úrovně produkce, zaměstnanosti a národního důchodu závisí na tom, zda budeme úspěšní v rozšiřování světového obchodu. Obchod je důležitým faktorem naší ekonomiky. Potřebujeme trhy v zahraničí.“ Vinson varoval, že „pro velké části [amerického] zemědělství a průmyslu znamená export rozdíl mezi prosperitou a depresí.“⁵ Jeho slova jen odrážela celkový náhled činitelů amerických průmyslových a obchodních kruhů, které s končící válkou, fakticky již od roku 1944, vyslovovaly stále naléhavěji podobná varování a obavy z poválečné deprese. Ve spojení se sociálními a politickými aspekty Spojené státy o dva roky později reagovaly iniciativou a nabídkou Marshallova plánu.

Spojené státy měly tak měly po druhé světové válce jako jediná mocnost k dispozici exkluzivní paletu nástrojů, kterými mohly

ovlivňovat svět. Především se jistě jednalo o ekonomické a finanční nástroje, ať již byl státní či z iniciativy společností a jednotlivců. Doplňovala je vojenská síla letectva a námořnictva a výlučné vlastnictví jaderné zbraně, ale jako jeden z vítězů nad Německem, Itálií a Japonskem nesly sebou také silný politický a morální vliv. Souběžně s nimi se šířily i americké kulturní vlivy a zvyky. Vedle ekonomické a vojensko-politické moci Spojených států se tedy jejich vliv opíral o tzv. soft power, o to, že svět s výjimkami (SSSR) celkem velmi lehce přebíral americké hodnoty a vzory.

Spojené státy se díky své hospodářské a finanční síle stavěly také proti klasickému typu kolonialismu, tj. fyzickému ovládnutí daných území. Již za války Roosevelt preferoval jeho zrušení či alespoň modifikace, které by uvolnily celní a jiné překážky vůči pronikání amerického zboží a kapitálu do kolonií. Někteří Američané zastávali i názor, že přímá kontrola zemí, může radikalizovat jejich elity a generovat u nich nejen protikoloniální postoje, ale i postoje vedoucí proti zájmům Západu jako takového.

Sovětský svaz podle Marka Harrisona za války ztratil asi 22-23 % veškerého předválečného kombinovaného lidského a fyzického bohatství. Odhadem více než 500 miliard předválečných dolarů (národní důchod USA činil v roce 1945 „jen“ 212 miliardy dolarů).⁶ Skutečnost, že Sovětský svaz zvítězil, jako by potvrdila správnost všech předválečných hospodářských, sociálních či dalších politik, včetně represí, jež se staly nástrojem řízení státu a společnosti, v níž jedinec byl důležitý jen jako součást širokého mechanismu. Pokud „nefungoval“, pak ho bylo nutné vyměnit a pro výstrahu podrobit represím. Stalin proto po válce, kdy byly nejnávratnější části země zničeny a Spojené státy měly jadernou zbraň, činil kroky necivilizované a brutální, aby se nevystavil nebezpečí intervence a zajistil sovětskou bezpečnost. Revoluce byla plně nahrazena *Realpolitik*.

Vliv Moskvy na mezinárodní scéně a v jednotlivých zemích se omezoval pouze na politický a morální kredit vítěze a pak na přímou kontrolu zemí střední a východní Evropy, zvláště těch, které se nacházely v kategorii poražených spojenců Německa. Nicméně skutečnost, že Rudá armáda osvobodila řadu zemí a byla na jejich území přítomná, umožňovala Moskvě kontrolovat a ovlivňovat jejich vývoj.

Velká Británie sice vyvinula velké válečné úsilí, avšak patrně by válku bez pomoci Spojených států sama nezvládla. Podle měnících se amerických podmínek nejprve ve Spojených státech nakupovala válečnou výzbroj a výstroj a ostatní nezbytné komodity, a když ji docházela disponibilní hotovost, musela odprodávat pod cenou svá aktiva, kapitálové účasti, akcie i majetek ve Spojených státech. Posledním krokem, ke kterému se musela uchýlit, byly půjčky. Před naprostým finančním vyčerpáním ji zachránil až program o Půjčce a pronájmu (Lend-Leas) z jara 1941. Spojené státy tak vystřídaly Velkou Británii i v roli světového finančního centra, neboť vlastnily na dvě třetiny světových finančních rezerv. Důsledkem síly americké ekonomiky a finančnictví a krajního vyčerpání ostatního válčícího světa a inflace byla dolarizace světové ekonomiky, všeobecné používání dolaru jako platidla i obrany proti inflaci, která se opírala o Mezinárodní měnový fond (MMF), Světovou banku a ostatní instituce tzv. Brettonwoodského systému.⁷ Světový konflikt vedl k tomu, že Spojené státy vystřídaly Velkou Británii také na pozici světového finančního centra, mj. proto, že tehdy vlastnily asi dvě třetiny světových zlatých rezerv.

Zdevastovaná a vyčerpáná Británie vyšla z války s opotřebovaným průmyslem a silně zadlužená, současně však měla množství závazků na celém světě. Vzápětí začala první fáze dezintegrace dokonce samotného impéria v Britské Indii, jež vytvořila další tlaky na britskou ekonomiku a finanční zdroje a zprostředkovaně pak i na politiku vlád, byť zprvu ještě zastávaly názor, že by Británie mohla fungovat jako třetí síla mezi Východem a Západem.

Ostatní válkou vyčerpáné země v Evropě i jinde měly sice eminentní zájem na dovozech ze Spojených států, kterých by využily k obnově svých ekonomik a stabilizaci sociální úrovně, avšak neměly finanční prostředky, kterými by tyto dovozy hradily. Zprvu nejhorší problémy řešily získáváním půjček od Spojených států (Itálie, Francie, Velká Británie), avšak jejich výše nepostačovala a evropské země potřebovaly jiný, dlouhodobý systém.

Předválečná mocnost Francie nyní zápasila s následky války, a přestože stála díky skvělému úsilí generála de Gaulla na straně vítězů, její vliv na mezinárodní scéně byl minimální. Jisté šance ji posléze poskytla rysující se studená válka, neboť s francouzskou

armádou se muselo počítat v každém scénáři „obranu západní Evropy proti sovětské hrozbě“. Ostatní předválečné mocnosti (Německo, Itálie, Japonsko) prozatím zmizely z politické mapy světa a staly se jen objektem spojenecké politiky, či spíše jejího nedostatku. Šance na obrat jim dala opět začínající studená válka. Vyčerpaná a rozvrácená však byla celá Evropa, a proto vlády v západní Evropě usilovaly o to, aby se Spojené státy nevrátily ke svému izolacionismu, nýbrž aby se dlouhodobě angažovaly v Evropě.

Z hlediska Spojených států byl s rozvojem studené války stále důležitější vojenský potenciál západoevropských států, zvláště Francie, a stále naléhavější potřeba čelit sociálnímu napětí, které vytvořila zničená a silně oslabená ekonomika. Napětí se promítalo do politických a volebních preferencí obyvatelstva, v jejichž důsledku výrazně posílily pozice komunistických stran. Ve Francii a Itálii do té míry, že tamní komunistické strany byly zastoupené ve vládách. Sociální stabilizace ovšem závisela na obnově ekonomik příslušných států, včetně německé, a na obnově mezinárodního obchodu. Vědomí těchto souvislostí došlo ve Washingtonu poměrně rychle sluchu a vyústilo ve zformulování rozsáhlého programu.

Moskva v projekci svého vlivu do zahraniční musela spoléhat na svoji politickou a morální sílu jako vítěze ve válce, na sílu a roli místních komunistických stran či přítomnost Rudé armády v zemích střední a východní Evropy. Průběh a konec války nicméně velmi výrazně posílily autoritu sovětského vedení a Josifa V. Stalina osobně, daly „zapomenout“ na čistky a represe z předválečných let. Část světové i sovětské veřejnosti byla ochotná je vnímat, pokud si je ještě pamatovala, jako „cenu“ za vítězství. Sovětský svaz ovšem téměř zcela postrádal možnost uplatnit hospodářskou a finanční stránku své zahraničněpolitické angažovanosti. Měl proto eminentní zájem, avšak nikoliv bezbřehý, o spolupráci se Spojenými státy při rekonstrukci a o získání americké půjčky na ni. Aktuálně ihned po válce řešil začátek obnovy na úkor reparací a odvozem celých továren z území okupovaných Rudou armádou do Sovětského svazu. Takový přístup ovšem hospodářsky oslaboval držená území. Vyvolával třenic s anglosaskými spojenci, neboť sovětské reparační nároky se vztahovaly také na ta území

Maršál Žukov přijímá za sovětskou stranu kapitulaci německé branné moci v Berlíně-Karlshorstu dne 8. 5. 1945. Vlevo od něj A. J. Vyšinskij, vpravo generál V. Sokolovskij.

Německa, která kontrolovaly americké či britské orgány a přispíval ke zhoršení jejich vztahů.

Sovětský svaz a jeho západní (ještě) spojence, odcizoval již zcela rozdílný pohled na vývoj poválečného světa podmíněný rozdíly jejich společenských a politických ideálů. Západní mocnosti zneklidňoval nárůst mocenského a politického vlivu Sovětského svazu. Stalin sice respektoval dohodnuté demarkační linie i zájmové sféry, avšak hospodářský a politický život v zemích jižní a západní Evropy byl příliš ovlivněn válkou a vyznačoval se růstem vlivu levice a místních komunistických stran. Znepokojení anglosaských spojenců posilovala skutečnost, že na územích osvobozených či kontrolovaných sovětskou armádou prováděly politické síly z levého a středového spektra politických sil změny v hospodářském a sociálním zřízení (znárodnění, agrární reformy) a vyřazovaly z politického života politickou pravici. Silně na ně působila zejména situace v Polsku, v němž sovětské vojenské a bezpečnostní složky tvrdě potlačovaly prolondýnský odboj a vytlačovaly na

okraj politického života stoupence polské londýnské emigrační vlády. S tou Moskva neudržovala diplomatické vztahy a plně podporovala polskou prozatímní vládu, kterou koncem války vytvořil lublinský Polský výbor národního osvobození (prosinec 1944). Sovětské vedení znemožnilo konání svobodných voleb, k nimž se Stalin zavázal na jaltské konferenci. Volby, které zde později proběhly, byly evidentně zfalšované.⁸

Podobným způsobem postupovala Moskva v Rumunsku a Bulharsku. V těchto zemích měla úlohu zjednodušenou tím, že obě země patřily do kategorie poražených spojenců Osy. Proto v nich měla rozhodovat spojenecká kontrolní komise, kterou podle příkladu z Itálie, kde podobnou komisi ovládli Britové a Američané, ovšem zde ovládli sovětszí zástupci. V několika rychlých sekvencích donutila Moskva vládcy obou zemí, aby dosazovali do čela vlád jí určené politiky. Teprve silné protesty Velké Británie a Spojených států ji přiměly, aby umožnila vytvoření koaličních vlád se zastoupením dalších politických sil. Teprve ty pak obě mocnosti diplomaticky uznaly.⁹

Politický vývoj v Československu byl ovládán Národní frontou, sdružením několika politických stran, jež vedly protifašistický odboj, a v níž si Komunistická strana Československa (KSČ), podobně jako v jiných zemích, zajišťovala nejsilnější pozice. Sovětská okupační zóna v Německu pak byla pod plnou kontrolou sovětských orgánů. Z postupu Stalina bylo jasné, že posiluje sovětskou kontrolu nad zeměmi střední a východní Evropy a posiluje jejich satelitizaci ve vztahu k Moskvě.

Známe výsledky, avšak Stalinovy myšlenkové pochody můžeme jen odhadovat, byť s velkou mírou věrohodnosti. S koncem války totiž prudce narůstala četnost signálů, které jasně naznačovaly, že anglosaští spojenci mění svůj postoj vůči Sovětskému svazu, že ho začínají považovat nejen za soupeře, ale přímo za nepřitele. Za takové situace Stalin musel nutně uvažovat o upevnění sovětské kontroly nad nově vytvářeným sovětským obranným perimetrem. A ten měl být co nejhlubší, když uvážíme rychlost a dosah postupu německé armády v prvních měsících války. Zahrnoval tedy státy střední a východní Evropy, aby zamezil jejich možnému odklonu od Sovětského svazu. Sovětské drsné metody

použité k získání či posílení kontroly nad některými z nich (v této době především Polsko, Rumunsko, Bulharsko) pak vyvolávaly kritiku a odvetné kroky dosavadních spojenců.

ZMĚNY PARADIGMAT

Vedle zřejmé skutečnosti, že nová Trumanova administrativa vůči Moskvě zaujala výrazně ostřejší postoj charakterizovaný zvláště americkou kritikou sovětského postupu v Polsku, v Rumunsku a v Bulharsku, přinášely sovětské zpravodajské služby nové informace o americko-britské tajné spolupráci zaměřené proti Sovětskému svazu. Britské a americké kryptografické orgány za války velmi úzce spolupracovaly při luštění německých (Britové) či japonských (Američané) šifer. Nicméně v červnu 1945 americký US Army and Navy Communication Intelligence Board (ANCIB) navrhl britské straně, aby Velká Británie a Spojené státy spolupracovaly na daném poli i po válce, avšak nyní proti Sovětskému svazu. Návrh se stal základem projektu BOURBON, přičemž obě strany si vyměnily styčné mise. Stalin se o této anglo-americké spolupráci dozvěděl díky známému Kimu Philbymu, sovětskému agentovi, který v britské službě MI6 vybudoval protisovětskou kontrašpionážní sekci a náležel k elitním sovětským agentům ve Velké Británii.¹⁰

Zcela jednoznačný význam měla ovšem příprava vojenského plánu operace „Unthinkable“, který na Churchillův pokyn zpracovávali britští vojenští plánovači a jehož jedna z verzí byla zpracovávána k předpokládanému zahájení vojenských akcí 1. července 1945. Základy plánu „Unthinkable“ vycházely z několika premis: ze silné podpory americké a britské společnosti pro válku se Sovětským svazem a také z velmi vysoké bojové morálky nasazených vojáků. Ozbrojené síly Velké Británie a Spojených států měly podporovat polské vojenské jednotky a počítalo se s využitím německého hospodářství a lidských zdrojů pro válku. Vojenští analytici uvažovali o dvou scénářích: a to o totální válce nebo o omezeném konfliktu.

Potřebné síly anglosaských spojenců k 1. červenci se odhadovaly na 20 pěších, 20 pancéřových divizí, 5 divizí výsadkových a k dispozici měly být i další jednotky v ekvivalentu 8 divizí. Spojenecké

německé vojsko mělo tvořit 10 divizí pěchoty a 1 pancéřová divize, ovšem k dispozici měly být až v další fázi války. Úder mělo v první etapě podniknout 47 spojeneckých divizí, z toho 14 pancéřových. Rudá armáda mohla podle odhadů k uvedenému datu postavit 170 divizí, z toho 30 pancéřových. Podle druhé varianty plánu z 8. července měla mít spojenecká vojska již 103 divize (z toho 23 pancéřových), 64 divizí měly postavit Spojené státy, Velká Británie 35 a Polsko 4 divize. Počítalo se také s nasazením silného letectva a námořnictva.

Autoři plánu zastávali názor, že je možné Sovětský svaz porazit buď hospodářsky, a to obsazením jeho nejdůležitějších měst, což by nedovolilo Moskvě pokračovat ve válce, nebo zničit Rudou armádu. Oba základní scénáře měly velké nedostatky. Plán sice nevyklučoval vítězství v totální válce, ale předpokládal, že by trvala velmi dlouho.

V úvahu přicházela také varianta konfliktu malého rozsahu, který by měl přinutit Moskvu, aby přijala anglo-americké podmínky. Otázkou však bylo, zda by se podařilo zasadit Rudé armádě a Sovětskému svazu tak velké údery, které by ho „poslaly do kolen“, a navíc zde existovalo riziko, že by omezená válka mohla rychle přerůst v totální válku.¹¹

Plán 31. května 1945 projednali náčelníci štábů Velké Británie, kteří odmítli celou výchozí koncepci i jednotlivé varianty. Po letních parlamentních volbách, v nichž Konzervativní strana prohrála a z Churchilla se stal „jen“ poslanec dolní komory, byl celý plán odložen.¹²

Britové nicméně nepřestali uvažovat o válce proti Sovětskému svazu. Již koncem roku 1945 generálmajor sir Gordon MacMillan, zástupce náčelníka Imperiálního generálního štábu a vedoucí výzkumného odboru, dal příkaz svým podřízeným, aby prověřili, jakých prostředků by bylo třeba ke zničení všech sovětských měst se 100 tisíci a více obyvateli. Zajímalo ho také, kolik by Sovětský svaz potřeboval jaderných bomb, kdyby chtěl provést obdobný úder proti Velké Británii či proti Spojeným státům. 22. ledna 1946 dostal odpověď. Britští analytici vytypovali 84 sovětských měst, která by se mohla stát cílem jaderných útoků tak, aby zabil 88 % sovětského obyvatelstva. K tomu by bylo třeba svrhnout

až 370 jaderných bomb. Naproti tomu odhadli, že Sovětský svaz by potřeboval ke zničení 42 britských měst až 225 bomb. Rozbor problému však výrazně komplikovaly geografické poměry a rozměry Sovětského svazu, činnost jeho protivzdušné obrany aj.¹³

Ačkoliv se protifašistická koalice začala již koncem války hroutit, podobné apokalyptické scénáře se nikdy nerealizovaly. Ostatně ani jedna ze stran kromě Spojených států nedisponovala jadernými bombami, avšak pro Moskvu již jen podobné uvažování muselo být signifikantní. Stejně jasné bylo uvažování W. Churchilla. Ten cestou na teheránskou konferenci v prosinci 1943 zdůraznil Haroldu MacMillanovi: „Německo skončilo, bude jen trvat nějaký čas, než se uklidí nepořádek. Reálným problémem je dnes Rusko. Nemůžu přesvědčit Američany, aby to také tak viděli.“¹⁴

V následujících měsících Churchill usiloval o změnu amerického postoje. Od počátku roku 1945 se obě mocnosti shodovaly v pohledu na sovětskou politiku v Polsku a britská strana si zajistila i tichou americkou podporu své politiky na Balkánském poloostrově, zvláště v Řecku. S nástupem Trumanovy administrativy shoda dále vzrostla a Spojené státy převzaly vedení.¹⁵

První analýzy anglosaských spojenců považující Sovětský svaz za strategické nebezpečí v době po skončení války vznikaly již ve druhé polovině války. Možná jako reakce na sovětské válečné úspěchy (Kursk) se v září 1943 britští náčelníci štábů vyslovili pro zpracování studie, jež by analyzovala vliv Sovětského svazu na britské strategické zájmy. Rozbor připravilo britské ministerstvo zahraničních věcí k 10. únoru následujícího roku. Autoři materiálu došli realisticky k závěru, že se Sovětský svaz bude muset soustředit na obnovu vlastní ekonomiky, na posilování kontroly nad Německem, ale nikoliv na expanzi. Obdobně se vyjádřil společný výbor zpravodajských služeb (Joint Intelligence Committee), který předpokládal, že se Moskva soustředí na to, aby zabránila remilitarizaci Německa. Za riziko považovali britští zpravodajci možný pokus o infiltraci do prostředí britského komunismu a rivalitu Sovětského svazu, Spojených států a Velké Británie na Středním východě v souvislosti s ropnými ložisky.¹⁶

S blížícím se koncem války se v britských pohledech na Moskvu začaly zvyrazňovat rozdíly v chápání role SSSR a poválečného

vývoje, které dělily diplomaty (Foreign Office) a vojenské kruhy (náčelníci štábů). Náčelníci štábů měli silící tendenci považovat Sovětský svaz za potenciální hrozbu Británii. Armáda proto také chtěla v co největší míře uchovat hospodářský a vojenský potenciál Německa tak, aby byl využitelný proti Sovětskému svazu. Jejich názory nenacházely přílišnou oporu v postojích Foreign Office, který se obával, že zhoršením vztahů s Moskvou by se výrazně zkomplikovalo řešení množství poválečných problémů, a to nejen v Evropě.¹⁷

Foreign Office proto stále poměrně velmi realisticky hodnotil Stalinovu politiku. V rozsáhlém memorandu z 29. dubna 1944 konstatoval, že stálým cílem sovětské zahraniční politiky již před válkou bylo vyhnout se válce a realizovat velké plány průmyslového a sociálního rozvoje. „Po Stalinově vítězství nad Trockým [1927 nejspozději] byla celá sovětská zahraniční politika podřízená tomuto cíli a šíření bolševismu nebo podněcování světové revoluce byly odloženy.“¹⁸

Memorandum ovšem zdůrazňovalo, že sovětská politika stále vychází z hledání „absolutní bezpečnosti“ Sovětského svazu, neboť Moskva podle Foreign Office činila rozdíly mezi zeměmi ležícími na východ od Německa, které by měly mít dobré vztahy se sovětskou vládou a tvořit východní hráz proti případnému oživenému Německu, a zeměmi západní Evropy, které by, vedle Velkou Británie, tvořily západní hráz proti Německu (bod 29 memoranda).

Z pozdějšího pohledu zpracovala brilantní analýzu sovětské zahraniční politiky a Stalinových cílů britská zpravodajská služba v polovině prosince 1944. Položila mj. důraz na ekonomické aspekty sovětského poválečného vývoje, včetně dopadů války na ekonomiku SSSR a na nutnost její obnovy. Podle zpravodajců ale takový program musel logicky vyžadovat dlouhé období míru a byl by značně urychlen, kdyby Rusko mohlo dovážet z ciziny průmyslové zboží a čerpat velké dodávky z reparací z Německa. Zpravodajci však opětovně zdůraznili, že „ruská touha po [dosazení] absolutní bezpečnosti bude velmi velká“ a že Sovětský svaz sice bude připraven zapojit se do celosvětové bezpečnostní organizace (OSN), ale především podtrhli, že bude chtít vybudovat

kolem svých hranic systém nárazníkových států. Současně bude usilovat na co nejdélnější dobu o zničení agresivní moci Německa a Japonska.

Jak později ukázaly sovětské kroky a nároky, přesně odhadli i rozsah sovětského pásma, neboť podle nich „v Evropě bude Rusko považovat Finsko, Polsko, Československo, Maďarsko, Rumunsko, Bulharsko a v menší míře Jugoslávii za [svůj] obranný perimetr...Bude chtít dominovat Černému moři a efektivně kontrolovat průjezd [cizích] válečných lodí Úžinami [Bospor a Dardanely]. Na Středním východě bude chtít kontrolovat severní Persii [severní Írán s bohatými ložisky ropy]. Na Dálném východě se kromě japonského Sachalinu [jižní část ostrova] a Kuril pokusí získat nějaký druh kontroly nad Mandžuskem a Koreou...“¹⁹

Dále zdůraznili patrně zcela rozhodující aspekty sovětské zahraniční poválečné politiky totiž, že uvedená území přirozeně spadají do sovětské zájmové sféry a že jim povolí nezávislost tak dlouho, dokud „Rusko bude v situaci zajistit, aby sledovaly politiku v souladu s jeho strategickými zájmy“ (bod 11). Vzhledem k tomu, že bude usilovat o co nejdélnější oslabení Německa a Japonska tak, aby obě země nebyly schopné agrese, „Rusko by považovalo za potenciální hrozbu své bezpečnosti jakýkoliv trend k usmíření mezi západními mocnostmi a Německem“.²⁰

Závěr analýzy vycházel z předchozího. „I když Rusko nebude sledovat agresivní politiku územní expanze, jeho podezření vůči britské a americké politice bude přesto pokračovat... Vztahy Ruska s Britským impériem a Spojenými státy budou ve velmi velké míře záviset na schopnosti každé strany přesvědčit druhou o upřímnosti svého odhodlání spolupracovat.“²¹ V reálu ovšem vítězily mocensko-politické zájmy a hry a někdy i jen pouhé preference jedinců.

Přibližně ve stejné době tři vrcholní sovětské diplomaty zpracovali svá vlastní hodnocení a pohledy na nový poválečný svět. Již 11. ledna 1944 zpracoval jako první a předal lidovému komisaři zahraničních záležitostí Vjačeslavovi M. Molotovovi svoji představu poválečného světa dřívější dlouhodobý sovětský velvyslanec ve Velké Británii a nyní náměstek lidového komisaře zahraničních záležitostí Ivan Majskij.²² V polovině července 1944 poslal svoji

analýzu do Moskvy mladý sovětský velvyslanec ve Spojených státech Andrej A. Gromyko a v polovině listopadu 1944 a v lednu 1945 (10. a 11. ledna) dokončil a předal Molotovovi své tři analýzy Maxim Litvinov, náměstek V. M. Molotova a předseda komise komisariátu zahraničního záležitostí pro přípravu mírových dohod a poválečného uspořádání Evropy.²³

Jednotliví autoři se pochopitelně lišili v detailech svých přístupů a pohledů a v návrzích na řešení problémů, avšak společný všem třem byl jejich mimořádný důraz na zajištění bezpečnosti Sovětského svazu, čímž vlastně potvrzovali závěry britské tajné služby a předjímalí kroky, které uskutečnil Stalin pro její zajištění.²⁴

Problém řady britských tajných materiálů spočíval v tom, že alespoň část z nich, byť nevíme přesněji jakou, relativně brzy předávaly sovětské tajné služby Stalinovi. Ty mu také 6. listopadu 1945 předaly ruský překlad zmíněného memoranda „The Security of the British Empire“, které zpracoval společný výbor náčelníků štábů 29. června, tedy asi měsíc před konferencí v Postupimi. Materiál ve výhledu do roku 1955 až 1960 definoval Sovětský svaz jako hlavního protivníka Velké Británie a britské vládě doporučoval, aby přijala řadu opatření k neutralizaci „sovětské hrozby“. Britská vláda měla podle těchto doporučení mj. posílit své zvláštní vztahy se Spojenými státy a usilovat o zaangažování se Spojených států při obraně západní Evropy a dalších zemí světa.²⁵

Stalina musely tajné materiály nutně vést ke krokům, jejichž cílem bylo posílení sovětské kontroly nad zeměmi střední a východní Evropy tak, aby udržel nově vytvářený systém chránící sovětskou hranici a aby zabránil jejich možnému odvratu od Moskvy zpět k Západu, který by znovu odkryl jeho západní hranici. Sovětský neobratný postup, kterým si posiloval své mocenské pozice především na Balkáně a v Polsku ovšem generoval kritiku a protesty Spojených států a Velké Británie a eskaloval kolotoč rostoucí nedůvěry a vzájemných protiakcí. Je ovšem otázkou, zda v případě Polska a možná i jiných zemí nebyl tento odpor jen účelový, neboť Churchillův děs z postupu Sovětského svazu do střední Evropy a z jeho akcí v Polsku byl možná jen poněkud hraný. Churchill mohl považovat polskou otázku jen za nástroj, záminku k utužování celkové protisovětské politiky. Krátce před

svojí smrtí měl totiž napsat, že „Polsko je skvělý háček, na který je [Sovětský svaz] můžeme chytit“.²⁶

Tajné materiály sice jasně potvrzovaly odklon Spojenců od spolupráce přes soupeření a nepřátelství až k potenciálnímu válečnému střetu, avšak sloužily jen jako podklady a doporučení vrcholným vládním orgánům. Na nich bylo, zda je akceptují, v jaké míře a jaké konečné postoje zaujmou. Avšak s těmito „tajnými“ signály, které ukazovaly, že vztahy mezi Spojenci se rychle zhoršují, ovšem plně rezonovaly také signály ve „veřejné“ rovině. Otevřeně a velmi rychle se začal postoj anglosaských spojenců vůči Moskvě měnit prakticky ihned po jaltské konferenci, ať již v podobě kritiky sovětského drsného postupu v Polsku v závěrečných fázích války, v otázce osvobození Prahy, hádkou nového amerického prezidenta Harryho S. Trumana s Molotovem ve Washingtonu v polovině dubna 1945, či při náhlém zastavení programu Lend-Leas, který nebyl ani konzultován s americkými spojenci a jehož náhlé zastavení musela Moskva vnímat minimálně jako výraz absolutního nezájmu nové americké administrativy o obnovu zničeného Sovětského svazu. Stalin podle S. Butlerové v něm viděl protisovětský krok, k němuž by za Rooseveltova života nemohlo dojít.²⁷

Specifickou roli v mezispojeneckých vztazích sehrála jaderná, resp. atomová bomba, a to ještě dříve než explodovala. Stalina se evidentně hluboce dotklo, že Spojené státy vyvíjely tak mocnou zbraň, aniž by informovaly svého spojence. Na známou Trumanovu zmínku z 24. července 1945 totiž, že Spojené státy vyvíjejí novou mimořádně ničivou zbraň, reagoval jak známo zdrženlivě. Plně si však uvědomoval její význam a již v prosinci 1944 dostal schopný organizátor Lavrentij P. Berija, jeden ze zástupců předsedy Státního výboru obrany a lidový komisař vnitra, rozkaz, aby dohlížel na rozvoj prací „nad uranem“. 20. srpna 1945 byl pak Berija jmenovaný předsedou Speciálního výboru při Státním výboru obrany, který řídil práce spojené s jaderným výzkumem a posléze s výrobou sovětské jaderné bomby.²⁸

Rozhodnutí Trumana použít jaderné bomby proti Japonsku bylo jistě možné interpretovat jako snahu přimět Japonsko ke kapitulaci, ostatně se o něm diskutuje celá desetiletí, avšak v Moskvě ho hodnotili jako signál a hrozbu silou Sovětskému svazu. Navíc

Truman, který 2. září oznamoval Američanům podepsání japonské kapitulace a konec války, si plně přisvojil zásluhy za toto vítězství. O amerických spojencích se zmínil jen letmo, aniž by je vůbec jmenoval.²⁹

Vzhledem k rozsahu devastace, kterou za války utrpěl Sovětský svaz, byla rozhodující obnova jeho ekonomiky, infrastruktury, ale také celých zničených měst a vesnic, což kladlo ovšem zcela enormní nároky na finanční prostředky a materiální zdroje. V tomto čistě úzkém ekonomickém ohledu byl Sovětský svaz zcela kompatibilní se Spojenými státy. Moskva potřebovala kvanta prostředků na obnovu a měla velké rezervy zlata, drahých kamenů a strategických surovin, měla ale problémy s financováním obnovy a s rychlým získáním nejrůznějších materiálů, strojů a vybavení. K vykrytí tohoto deficitu potřebovala především půjčku od Spojených států. Ty měly jak finanční prostředky, tak mohutný průmysl schopný dodat Sovětskému svazu veškeré potřebné náležitosti k obnově.

První nezávazný slib, že Spojené státy poskytnou SSSR půjčku, mu dal již v roce 1941 prezident Franklin D. Roosevelt. S obratem ve válce nabývala otázka půjčky na důležitosti. O této věci padlo několik zmínek za jednání sovětských a amerických diplomatů a jednal o ní Roosevelt s americkým velvyslancem v SSSR Averelem Harrimanem na konferenci v Teheránu, i když o ní nejednali se Stalinem. Harriman plně podporoval poskytnutí půjčky, i když poradce velvyslanectví George F. Kennan nikoliv. V následujících měsících byla však záležitost půjčky, její výše, podmínek apod. poměrně rozsáhle projednávána.³⁰

Ministr financí Rooseveltovy administrativy Henry Morgenthau počátkem ledna 1945 například navrhoval, aby Spojené státy poskytly Sovětskému svazu úvěr ve výši 10 miliard dolarů s 2% ročním úrokem, který by Moskva splácela vývozem strategických surovin, zlata a dalších komodit v průběhu 35 let. Molotov sám hovořil v rozhovoru s Harrimanem 3. ledna 1945 o půjčce ve výši 6 miliard dolarů s úrokem 2,25 % a splatností 30 let.³¹

V každém případě státní department 27. ledna 1945 pověřil americké velvyslanectví v Moskvě, aby sovětské vládě oficiálně sdělilo, že Spojené státy zkoumají možnosti a způsoby poskytnutí dlouhodobých úvěrů Sovětskému svazu na poválečnou rekonstrukci

s tím, že bude muset být ještě učiněna řada kroků, než bude definitivní dohoda uzavřena. Americká vláda však ujišťovala sovětskou o tom, že poskytnutí dlouhodobých poválečných úvěrů považuje za důležitý prvek poválečných vztahů obou zemí.³²

Na jaltské konferenci obě strany o záležitosti prakticky nejednaly a po Rooseveltově smrti získali vliv odpůrci půjčky, resp. Moskvy obecně. Když se v červenci 1945 stal státním tajemníkem (ministrem zahraničních věcí USA) James F. Byrnes, vyjádřil nechuť k podobnému kroku a v září sdělil svému britskému protějšku Ernestu Bevinovi, že státní department získal kontrolu nad přidělováním půjček, a je proto „nyní v pozici, kdy je může použít jako jednu z diplomatických zbraní“. A dodal: „Tento skrytý nátlak by nám pomohl dosáhnout našich politických požadavků od Ruska.“³³

Byrnes ale zvolil velmi nešťastný model jednání, který musel přesvědčit druhou stranu, netýkalo se to jen Sovětskému svazu, ale např. i Československa a dalších zemí, že Spojené státy změnilly svoje přístupy a uchýlily se k politice z pozice síly. Když totiž Moskva požádala v srpnu 1945 americkou Export-Import Bank o půjčku ve výši 1 miliardy dolarů, byla odmítnuta, avšak krátce na to Spojené státy poskytly Velké Británii úvěr ve výši 3,75 miliardy dolarů. Moskva o americký úvěr velmi usilovala. Když Sovětský svaz navštívila delegace Kongresu vedená senátorem Claudem Pepperem, přijal ji 17. září Stalin. Lákal Peppera a ostatní členy delegace, aby souhlasili s udělením půjčky zdůrazňováním potřeby obnovy země a poukazováním na obrovské rozměry a nenasycenost sovětského trhu. Kongresmany několikrát ujišťoval, že Moskva použije půjčku výhradně na obnovu, nikoliv na zbrojení.³⁴

V následujících měsících se však nic nedělo. Vztahy obou mocností se postupně zhoršovaly. V březnu 1946 americké ministerstvo zahraničních věcí oznámilo, že se sovětská žádost o půjčku ze srpna 1945 při stěhování úřadů ztratila. [!] Daleko později se Byrnes přiznal k naprosto neuvěřitelnému kroku totiž, že sám zařídil, aby se příslušné materiály ztratily. „Nechal jsem je zařadit do další zasunuté složky a byl jsem si stoprocentně jistý, že je nový ministr financí Fred Vinson nebude hledat.“³⁵